

PAPER DETAILS

TITLE: Ünlü Türk Mantikçisi Ebherî ve Mantik Kuralları Risâlesi

AUTHORS: Esîrüddîn Mufaddal B Ömer Essemerkandî ELEBHERÎ

PAGES: 151-165

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73368>

ÜNLÜ TÜRK MANTIKÇISI EBHERÎ ve *MANTIK KURALLARI RİSÂLESİ*

Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-EBHERÎ
Tercüme : Hüseyin SARIOĞLU*

The Eminent Turkish Logician al-Abharî and "*al-Risâlah fî al-Kavâid al-Mantıqiyyah*"

Athâr al-Dîn al-Abharî is an important figure whose works had been textbooks in the Ottoman schools for centuries al-Abharî who wrote so many books in such areas as philosophy, mathematics, astronomy and logic is especially known for his books *Hidâyat al-Hikmat* and *Isâghujî*. He took logic into account in all of his works of philosophy. He also wrote some books and treatises specially concerning logical problems. Here, we are going to present the Turkish translation of his *al-Risâlah fî al-Kavâid al-Mantıqiyyah* (The Treatise in The Logical Rules)

Keywords: al-Abharî, Ebherî, Sarıoğlu, philosophy, logic, Isâghujî, Kavâid

Giriş

Mantık alanında yapılan çalışmaların İslâm düşünce ve ilim tarihinde başlangıçtan beri önemli bir yer tuttuğu bilinen bir husustur. Nitekim VIII. yüzyıldan itibaren başka dillerden Arapça'ya çevrilen ilmî ve fikrî eserler arasında Aristo'nun *Organon* adlı mantık külliyyâtı ile Porphyrios'un *Eisagoge*'si (*İsaguci*) de bulunuyordu. Mantık çalışmaları, Abdullah ibnü'l-Mukaffa' ve ilk İslâm filozofu Kindî başta olmak üzere diğer düşünürlerin ve özellikle de mantık alanındaki üstün başarıları dolayısıyla "Muallim-i Sâni" unvanına lâyık görülen ünlü Türk filozofu Fârâbî'nin ortaya koyduğu değerli çalışmalarla gelişerek devam etmiştir. Önceleri sadece aklî ilimlerle felsefenin âleti ve yöntemi olarak kabul görürken, giderek Gazzâlî'nin de olumlu etki ve katkılarıyla kelâm ve fıkıh gibi naklî ilimlerle meşgul olanlar da dahil olmak üzere herkesin ilgi alanına giren mantık âdeta yegâne yöntem konumuna gelmiştir. Mantık disiplininin İslâm ilim

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Türk-Islam Düşünce Tarihi Anabilim Dalı.

ve düşünce tarihinde izlediği bu seyir içinde dikkat çeken önemli simalardan biri de Ebherî'dir.

Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî (ö. 1265), Semerkantlı bir aileye mensup olup Musul'da doğmuştur. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamakla beraber, onun ilim tahsil ve tedrisi için Musul, Bağdat, Erbil ile Anadolu ve İran'ın çeşitli merkezleri arasında çeşitli seyahatler yaptığı, ayrıca ünlü kelâm, felsefe, fıkıh ve tefsir âlimi Fahreddîn er-Râzî (ö. 1210) ile ünlü bilgin Kemâleddîn b. Yûnus'un (ö. 1242) önde gelen talebelerinden biri olduğu bilinmektedir¹. Aralarında *Vefeyâtü'l-a'yân* müellifi İbn Hallikân, Kâtibî lakabıyla anılan ve meşhur mantık kitabı *Risâletü's-Şemsiyye fî kavâidi'l-mantıkıyye*'yi kaleme alan Necmeddîn Ali b. Ömer el-Kazvînî ve Şemseddin Muhammed b. Mahmûd el-İsfehânî'nin de bulunduğu çok sayıda öğrenci de yetiştiren Ebherî, Şebister'de vefât etmiştir (1265 [?])².

Diğer taraftan o, başta Selçuklu ve Osmanlı medreseleri olmak üzere İslâm dünyasının pek çok yerinde asırlar boyu ders kitabı olarak okutulmuş olan *Hidâyetü'l-Hikme* ve bu *İsâgûcî* dışında felsefeden matematiğe, astronomiden mantığa kadar birçok alanda onlarca eser vermiştir. Ebherî, felsefeye ilişkin hemen her eserinde mantığa yer vermekle kalmayıp, mantık problemlerini konu alan birçok özel risâle de yazmıştır. Bu ünlü mantıkçı düşünürümüzün -bir iki istisna dışında- henüz yazmalar halinde olup araştırmacıların ilgi ve alâkasını bekleyen eserlerinden, mantık konularını da içeren bazıları şunlardır: *Keşfü'l-hakaik fî tahrîri'd-dekâik*³, *Tenzîlî'l-efkâr fî ta'dîli'l-esrâr*⁴, *Zübdetü'l-esrâr*⁵, *Kitâbu Beyânî 'l-esrâr*, *Kitâbü Telhîsî'l-hakâik*, *Kitâbü'l-Metâli*, *Kitâbü Zübdeti'l-hakâik*⁶,

1 İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasarü'd-duvel*, Beyrut, 1890, s. 445; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân* (nşr. İ. Abbas), I-VIII, Beyrut, 1978, V/313

2 *Keşfü'l-hakâik fî tahrîri'd-dekâik*, Süleymaniye Ktp., Cârullah nr. 1436, vr. 134a (müstensihinin Ebherî'nin öğrencisi Şemseddin Muhammed b. Mahmûd el-İsfehânî'ye istinâden düşülen not).

3 Ebherî'nin bu en hacımlı eserinin tenkitli metni tarafımızdan yapılmıştır (İstanbul, 1998).

4 Bu eserin biri Nuruosmaniye Ktp. nr. 2238, ikisi Süleymaniye Ktp. Reîsülküttâb nr. 569 ve Lâleli nr. 2562 olmak üzere üç nüshası bilinmektedir. Filozofun hacim itibarıyla ikinci sırada gelen bu eserine Nasîreddin Tûsî'nin *Kitabu't-Ta'dîli'l-mi'yar şerh Tenzîli'l-efkâr* adıyla yazdığı ve bir nüshası Topkapı Sarayı Ktp. Ahm. nr. 3496'da eleştirel şerhin mantık bölümü yayımlanmıştır (*Mantık ve Mebâhisü'l-elfâz* [th. M. Muhakkik-T. İzutsu] Tahran 1974, s. 137-248).

5 Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme* ve Türkçe çevirisini sunduğumuz *Risâle fî'l-Mantık*'ın sonunda daha derinlemesine bilgi sahibi olmak isteyenlerin başvurmalarını önerdiği, ayrıca Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî tarafından Süryânîceye çevrilen bu eserin bir nüshası Millet Ktp. Feyzullah Ef. nr. 1210, diğeri Karaman İl Halk Ktp. nr. I'de kayıtlı iki yazma nüshası bilinmektedir.

6 Bu dört eserin ünlü mantıkçı-düşünür Necmettin el-Kâtibî tarafından ıstinsah edilmiş olan birer nüshası Köprülü Ktp. Faz. nr. 1618'da kayıtlı mecmuada yer almaktadır.

*Hidâyetü'l-Hikme*⁷. Ebherî'nin sadece mantık konularını işlediği eserlerine örnek olarak da şunlar zikredilebilir: *er-Risâletü'z-Zahire*⁸, *er-Risâletü'l-Bahire fî Makâleti'z-Zahire*⁹, *Risâle fî fesâdi'l-ebhâs elleti vada'ahâ mübrizü'l-cedeliyyîn*¹⁰, *Tehzîbü'n-nüket*¹¹, *et-Tehzîb fî'l-mantık*¹², *Îsâgûcî*¹³ ve burada Türkçe çevirisi sunulan *er-Risâle fî'l-Kavâidi'l-mantikiyye*.

Ebherî'nin Mantık Anlayışı

Ebherî, "birinci ilim" (el-ilmü'l-evvel) olarak gördüğü mantık disiplinin gereği, önemi ve konusu meselesini, daha çok insanın düşünen ve bilen varlık oluşu ile bilginin mahiyeti bağlamında değerlendirir. O, bilgiden söz edilebilmesi için "tasavvur" (kavram) ile "tasdik" (hüküm) birlikteliğini şart koşan hocası Fahreddîn Razi'den ayrılarak, tasavvurun ve tasdikin hem ayrı ayrı hemde bir arada bilgi değeri taşıdığını savunmaktadır. Ona göre bilgi şayet "bir şeyin mahiyetinin idraki" olarak alınırsa "salt tasavvur", "bir şeyin mahiyeti ile zihnin onun hakkında verdiği olumlu veya olumsuz hükmün oluşturduğu bütünün idraki" olarak alındığında ise "tasdik"tir. Razi'nin özellikle tasavvurun sonradan "kazanılan" (kesbî) bir şey olmayıp "doğuştan" (fitrî) getirildiği yolundaki anlayışını da benimsemeyen Ebherî, ister tasavvur isterse tasdik anlamında olsun bilginin hem doğuştan getirilen hem de kazanılan yanları olduğu kanaatindedir. Akıl ve bilgi sahibi kişiler arasında görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasını bu gerçeğin bir göstergesi sayan Ebherî'ye göre, sözkonusu görüş ayrılıkları "bilgi" ancak "düşünme" (el-fîkr) sonucunda elde edilebildiği, düşünme de daima "doğru" ve "yanlış" olma imkân ve ihtimali taşıdığı için gündeme gelmektedir ki mantık disiplinine olan ihtiyaç da bu noktada kendini göstermektedir.

Bilginin oluşumu sürecinde zihni yanlış düşmesini önleme işlevini üstlenen mantık ilkelerinin, bunlar "apaçık" (bedîhî) oldukları için öğrenilmesine (te'allüm) ihtiyaç bulunmadığı ileri sürülemeyeceği gibi tamamen sonradan kazanılmış

7 Muhtelif baskıları yapılan eserin, şerh ve hâşiyelerinin başta Türkiye kütüphaneleri olmak üzere dünyanın birçok yerinde nüshası bulunmaktadır (bkz. Katıp Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1971, II/2028-2030; G. Brockelmann, *GAL*, I/608-609; *Suppl.*, I/839-841).

8 Bu risâlenin Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 2566, H. Hüsnü nr. 1229 ve Râgıp Paşa Ktp. nr. 1461'de kayıtlı nüshaları bilinmiyor.

9 Bu eserin Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 2566 ve 4862 ile Lâleli nr. 3023'de kayıtlı nüshaları mevcuttur.

10 Süleymaniye Ktp. Ş. Alı Paşa nr. 2304'te bir nüshası bulunuyor.

11 Süleymaniye Ktp. Ş. Alı Paşa nr. 2304, Âtîf Efendi Ktp. nr. 1604 ve Millet Ktp. Feyzullah Ef. nr. 1855'da olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır.

12 Eserin bir nüshası Millet Ktp. Feyzullah Ef. nr. 1865'te-dir.

13 *er-Risâletü'l-Esîriyye fî'l-mantık* adıyla da bilinen *Îsâgûcî*, Ebherî'nin en meşhur eseri olup tarafımızdan yayımlanmıştır (Ebherî, *Îsâgûcî-Mantığa Giriş* (metin tenkidî-çeviri-inceleme. H. Sarioğlu), İstanbul, 1998).

(kesbî) oldukları da iddia edilemez. Şayet mantık ilkeleri tümüyle apaçık olsaydı sürekli karşılaşılan yanlışların ve görüş ayrılıklarının da ortaya çıkmaması gerekirdi. Aynı şekilde mantık ilkeleri tamamen sonradan kazanılmış olsaydı, bu durumda da mantık öğrenimi görmemiş ve buna ihtiyaç duymayan ihtiyaç duymayan üstün zekâ sahibi bazı kimselerin varlığı izah edilemezdi. Şu var ki bu gibi üstün zekâlar daima istisna sayılacak kadar az bulunurken, çoğu insan böyle mantık öğrenmek durumundadır. O halde Ebherî'ye göre bilgi gibi mantığın da apaçık olan kısmının yanında bir de kazanılan/öğrenilen kısmı bulunmaktadır.

Farabî'nin başlattığı geleneğe uygun olarak Ebherî'nin de mantık konularını "tasavvurât" (kavramlar) ve "tasdikât" (hükümler) şeklinde sınıflandırdığını görüyoruz. Tasavvurât yahut kavram mantığı üst başlığı altında *tümellik*, *tikellik*, *özlük*, *ilineklik* ... v.b. kavramlarla bunların temelini oluşturan veya onlara ulaştıran şeyler; tasdikât üst başlığı altında ise *önerme*, *önermenin döndürülmesi*, *önermelerin çelişikliği*, *konu ve yüklem* ... gibi hükümler ile bunların dayanağı olan ve elde edilmelerini sağlayan şeyler incelenir¹⁴.

er-Risâle fi'l-Kavâidi'l-mantıkiyye

Aşağıda Türkçe çevirisini takdim ettiğimiz bu risâle, Muhammed Takî Dânişpejuh tarafından neşredilmiştir (*Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât u Ulûm-i İnsânî*, sayı 72-73, Tahran, 1349, s. 484-494). Naşirin belirttiğine göre Farsçabir çevirisi de bulunan (Tahran Üniversitesi Ktp. Nr. Ş.5968) *Risâle fi'l-mantık*, Ebherî'nin eserini takdim ederken açıkça dile getirdiği üzere, bir ön hazırlık yapılmaksızın kaleme alınmış ve belki bir daha gözden geçirilmesi de mümkün olmamıştır. Nitekim başlangıçta bölüm adı olarak iki defa "fasl" kullanıldıktan sonra geri kalan sekiz bölüme "hidâye" denilmiş olması, ayrıca diğer eserlerinin hepsinde beş tümel cins, tür, ayırım, özellik ve ilinek sıralamasıyla ele alınmışken bu risâlede tür ile ayırımın yer değiştirmiş olması, ayrıca metnin akışı içinde aynı ağırlıkta olan konulara dair örneklendirme yapılırken aynı bölümlenmenin şıklarından bir kısmına örnek verilip diğerlerinin ihmal edilmiş olması gibi hususlar bu ihtimali güçlendirmektedir. Bütün bunlara rağmen, daha önceki mantıkçılar tarafından bütün ayrıntılarıyla ele alınıp işlenerek çok geniş bir külliyât oluşturacak ölçüde vüs'at ve derinlik kazanmış olan mantık konularının hemen hepsini, son derece muhtasar bir metin içerisinde ve didaktik bir üslûpla sergilemiş olması, Ebherî'nin mantık alanına olanengin vukûfunu göstermesi bakımından önemli olmalıdır. Risâlede dikkat çeken bir husus da Ebherî'nin, haklı şöhretinin arkasındaki iki eserden biri olan *Hidâyetü'l-Hikme*'de olduğu gibi

14 Ebherî, Keşfü'l-hakâik fî tahrîri'd-dekâik (thk H. Sarioğlu), İstanbul, 1998, s. 7-12; *Tenzîlu'l-efkâr fî ta'dili'l-esrâr* (Nasîreddin Tûsî, *Kitabu't-Ta'dili'l-mi'yar şerh Tenzîlu'l-efkâr* (*Mantık ve Mebâhisu'l-elfâz* [th. M. Muhakkık-T. Izutsu] Tahran 1974, s. 137-248) içinde, s. 139-146.

bu risâlenin sonunda da daha fazla bilgilenmek isteyen okuyucuya, daha o dönemde Süryânîceye çevrilen *Zübdetü'l-esrâr* adlı kitabını önermiş olmasıdır.

Risâlenin çeviriye esas aldığı -M. Takî Danişpejuh tarafından yayımlanan- Arapça metnin bazı problemler içermesi ve mantık terimlerine Türkçe karşılık bulma konusunda karşılaştığımız zorluk sebebiyle doğmuş olabilecek eksikliklerin anlayışla karşılanacağını umuyor, ayrıca bu mütevâzi çalışmanın Ebherî'nin hakkettiği fakat mahrum kaldığı ilgiye kavuşmasına katkı sağlamasını diliyoruz.

MANTIK KURALLARI RİSÂLESİ

Rahmân Rahîm olan Allah'ın adıyla tam lâyıkiyle hamd Allah'a mahsustur. Salât, elçisi Muhammed'e ve ev halkına olsun!

İmdi bu, bazı kardeşlerin talebi üzerine bizim için en iyi dost ve en güzel vekil olan yüce Allah'ın yardımına sığınıp, hazırlıksız olarak yazdığım mantığa dair bir risâledir.

1. Fasl [Delâlet/Gösterge]

a) Terim (lâfız), anlamını ya *örtüşme* yoluyla gösterir ki bu durumda onun delâleti, "insan" lâfzının "konuşan canlı" ile olan ilişkisindeki gibi gösterdiği şeyin bütünüyle olan ilişkisi içinde değerlendirilir.

b) Ya *içlem* yoluyla gösterir; bu durumda ise onun delâleti, "insan" lâfzının "konuşan"la olan ilişkisindeki gibi gösterdiği şeyin bir parçasıyla olan ilişkisi içinde dikkate alınır.

c) Ya da *gereklilik* yoluyla gösterir. Bu durumda da lâfzın delâleti, "eşek" lâfzının "aptal/ahmak"la ilişkisindeki gibi gösterdiği şeyin zihindeki çağrışımıyla olan ilişkisi bakımından anlaşılır.

İmdi, anlamını örtüşme yoluyla gösteren terim ya **yalındır** (müfred) ki, onun parçası, anlamının parçasını göstermez; ya da bunun tersine "taş-atan" örneğindeki gibi **birleşiktir** (müellef).

Yalın terim de ya **tekildir** (cüz'î) ki "Zeyd" örneğinde görüldüğü gibi, onun kendisi anlamı olup ortaklığı engeller; ya da bunun tersine olarak **tümeldir** (küllî).

Tümel terim ise ya Zeyd ve ondan başkasına nisbetle "canlı" gibi **öze ilişkin** (zâtî) ve kendi altında yer alan tikellerin gerçekliğinin dışında bulunmaz; ya da bunun tersine "insan"a nisbetle "yazan" ve "gülen" gibi **ilinekseldir** (arazî).

[Beş Tümel]

1. Öze ilişkin tümel ya "cins"tir ki o, "insan" ve onun dışındakilere nisbetle "canlı"da olduğu gibi, hakikatleri bakımından çok ve çeşitli olan şeylere ilişkin "o nedir?" sorusuna cevap olarak söylenen tümeldir. Üstünde başka bir cins bulunmayan cinse "cinslerin cinsi" adı verilir.

2. Ya "tür"dür (nev'). Tür, tek tek insanlara nisbetle "insan" kavramında olduğu gibi, yalnızca sayı bakımından çok ve çeşitli olan şeyler hakkında söylenen tùmeldir. Tür terimi, "büyüyen cism"e nisbetle "bitki" ve "hayvan" örneğinde olduğu üzere, bazen başkalarıyla beraber bir "yakın cins"in altında yer alan şeyler için **göreceli tür** adı verilerek kullanılır. Altında başka bir türün bulunmadığı göreceli tür "türlerin türü" olarak isimlendirilir.

3. Ya "ayrım"dır (fasl). Ayrım, insan için "konuşan" örneğinde olduğu gibi, "o hangi türdür?" sorusunun cevabında birleşen birçok şey hakkında söylenen tùmeldir.

4. İlinek (araz) olan tümele gelince, o da ya insana nisbetle "yazan" ve "gülen" gibi bir tek türe özgü olan bir **özelliktir** (hâssa),

5. Yahut da "siyahlık" ve "uyku" gibi, iki hatta daha fazla türde bulunan genel ilinek (araz-ı âmm) olur.

Özellik ve **genel ilinekten** herbiri de ya mahiyetten **ayrılmayan** (lâzım), veya bunun tersine olarak **ayrılan** (mufârik) olur:

"Ayrılmayan özellik"ın örneği insan için "gülme yeteneği"; "ayrılan özellik"ın örneği de "gülme eylemi"dir.

"Ayrılmayan genel ilinek"ın örneği dört rakamı için "çift olma"; "ayrılan genel ilinek"ın örneği ise insana nisbetle "siyaklık"tır.

2. Fasil [Tanım ve Tanıtım]

Mahiyeti bildiren/tarif eden söz, ya **tanım** (hadd) ya da **tanıtımdır** (resm). Bunların herbiri de ya tam ya da eksik olur. **Tam tanım** (el-haddü't-tâmm), bir şeyin hakikatini/mahiyetini gösteren, bu yüzden de -"insan"ın tanımında yer alan "düşünen/konuşan canlı" gibi- içinde bir şeyin **yakın cinsi** ile birlikte **ayrımının** da bulunması/konulması gerekli olan sözdür. **Eksik tanım** (el-haddü'n-nâkıs) ise -"insan"ı tarif etmek üzere "konuşan cisim ve varlık" deyişimizde olduğu gibi- uzak cins ile ayrım veya genel ilinek ile ayırmadan oluşur.

Tam tanıtım (er-resmü't-tâmm), insanı tarif etmek için "gülen canlı" de-memizde olduğu üzere, **cins** ile **özellikten** oluşur. **Eksik tanıtım** (er-resmü'n-nâkıs) ise insanı tarif eden "gülen cisim" veya "gülen varlık" örneğinde olduğu gibi **uzak cins** ile **özellikten** veya **genel ilinek** ile **özellikten** meydana gelir.

3. Hidâye [Önerme]

Önerme (kazıyye), onu söyleyen hakkında "o doğrudur veya yalancıdır" denmesine sebep olan sözdür.

a) Önerme ya "*Zeyd yazıcıdır.*" sözümüzde olduğu gibi **yüklemlidir** (hamliyye). Bu durumda hakkında hüküm verilene **konu** (mevzû'), kendisiyle hükmedilene **yüklem** (mahmûl) adı verilir.

b) Ya "*Eğer Güneş doğarsa gündüz olur.*" şeklindeki ifademizde olduğu gibi, **kesintisiz şartlıdır** (eş-şartıyyetü'l-muttasıla). Bu durumda ise birinci

parçaya **ilk öncül** (mukaddem), ikincisine de **ikinci öncül** (talî) denilir. Ya da "*Sayı ya çift veya tek olur.*" ifademizdeki gibi **kesintili şartlıdır** (eş-şartıyyetü'l-munfasıla).

Öte yandan yüklemli önerme, ya daha önce geçtiği gibi, **olumlayıcıdır** (mûcibe) ve kendisiyle bir şeyin bir diğer şeyde bulunduğu hükmedilir; yahut da **olumsuzlayıcıdır** (sâlibe) ki onunla, "*Zeyd yazıcı değildir.*" sözünde olduğu üzere, bir şeyin bir şeyden olumsuzlanmasına hükmedilir. Ayrıca olumlu ve olumsuz önermelerin herbiri de ya "*Zeyd yazıcıdır.*", "*Bazı insanlar yazıcı değildir.*" örneğinde olduğu gibi, konusu ve yüklemi belirli bir şahıs olan **özel** (mahsûsa); ya "*Her insan canlıdır.*", "*Hiçbir insan taş değildir.*" örneğindeki gibi **tümel**; ya "*Bazı insanlar yazıcıdır.*", "*Bazı insan yazıcı değildir.*" önermesinde olduğu üzere **tikel** (cüz'iyye); ya da "*İnsan yazıcıdır.*", "*İnsan yazıcı değildir.*" sözlerinde olduğu gibi **belirtisizdir** (mühmele) ki bunlar tikel önerme gücündedir. Çünkü "bazı"ya ilişkin hüküm kesin, "tümel"e ilişkin hükümse şüphelidir. Dolayısıyla biz bilineni alıp, belirtisiz önermenin tikel önerme gibi olduğunu söylüyoruz.

"*Zeyd, yazıcı olmayandır.*" ifadesinde olduğu gibi, **olumsuzlama edatının** (harfî's-selb) yüklem veya konunun bir bölümü kılındığı her önermeye **ters-çevrilmiş** (ma'dûle) adı verilir. Ters-çevrilmiş olmayanlar bir önerme, şayet olumlayıcı ise **muhassıla** (çıkarımlanmış), olumsuzlayıcı ise **basit** (çıkarımlanmamış) adı verilir. Ters-çevrilmiş olumlayıcı önerme ile basit olumsuzlayıcı önerme arasındaki fark **bağlaçla** (râbita) ilgilidir; eğer bağlaç olumsuzlama edatından önce gelmişse, önerme, "ters-çevrilmiş olumlayıcı", sonra gelmişse "basit olumsuzlayıcı" olur.

Sınırlandırılmış önermenin (el-kazıyyetü'l-mahsûra) konu yönünden şartları vardır; şöyle ki: "*Her C, B'dir.*" dediğimizde biz bununla bütün C'leri değil, sadece onların her birini kastetmiş oluruz. Yine biz bu ifadeyle kuvve halindeki C'yi değil, aksine fiilen C olan şeyi kastederiz. Aynı şekilde biz bu sözle şu anda C olan şeyi değil, ister hükmün verildiği sırada, isterse ondan önce veya sonra C olan şeyi anlatmak isteriz. Dahası, biz bu ifadeyle sürekli veya süreksiz C olan şeyi değil, tersine cümle içinde C olan şeyi kastederiz.

Diğer taraftan önerme, yönlerin bölünmesi itibarıyla de kısımlara ayrılır: Çünkü yüklemnin konu için olumlu veya olumsuz oluşu ya fiil veya kuvve halinde bulunur yahut da iki hali de içerir; ayrıca fiil durumu ya "zorunlu"dur ya "zorunsuz"dur ya da "mutlak"tır.

Zorunlu derken, bununla ile "yazan" için "hareket" gibi "nitelik şartı"nı kastetmiyoruz; ve yine biz -ya ay tutulması gibi belirli veya insanın nefes alıp-vermesi gibi belirsiz olan- "vakit bakımından zorunlu olan şey"i de kastetmiyoruz. Aksine bizim kastettiğimiz, "*Zorunlu olarak her insan canlıdır*", "*Zorunlu olarak hiçbir insan taş değildir.*" ifadelerinde olduğu gibi, özün sürekliliği bakımından zorunlu olandır.

Zorunsuza gelince bu, kendisiyle konu için yüklem zorunlulukla değil fiilen gerçekleşme bakımından olumlandığı ve olumsuzlandığı önerme olup, **vücûdiyye** olarak isimlendirilir; sözgelimi "*Zorunluluk olmaksızın her insan nefes alıp-verir.*", "*Zorunluluk olmaksızın hiçbir insan nefes alıp-vermez.*" gibi.

Mutlak önermede ise "*Her insan nefes alıp-verir.*", "*Hiçbir insan nefes alıp-vermez.*" ifadelerinde olduğu üzere, konu için yüklem olumlanması veya olumsuzlanması başka bir kayıt dikkate alınmaksızın, fiilen gerçekleşme bakımındandır ki buna **genel mutlak** adı da verilir.

Yüklem konu için kuvve olarak olumlandığı veya olumsuzlandığı önerme **özel imkânlı** (el-mümkinetü'l-hâssa) diye isimlendirilir. Yani "*Her insan özel imkân bakımından yazıcıdır.*", "*Hiçbir insan özel imkân bakımından yazıcı değildir.*" örneğinde olduğu gibi, özel imkânlı önermede, yüklem konuda "var" veya "yok" olmasının zorunlu olmadığına hükmedilmektedir.

"*Her insan genel imkân bakımından yazıcıdır.*" ve "*Hiçbir insan genel imkân bakımından yazıcı değildir.*" örneklerinde olduğu üzere, kuvve ve fiil halinin ikisine birden -yok veya var olma açısından olumsuzlanması anlamında hükmedilen önermeye **genel imkânlı** (el-mümkinetü'l-âmm) adı verilir.

Kesintisiz şartlıdan bir kısmı, "*Eğer Güneş doğmuşsa, gündüz olmuştur.*" örneğindeki gibi, bir önermenin bir diğeriyle birlikte gerçekleştiğine hükmedilen **olumlayıcı**; bir kısmı da "*Eğer Güneş doğmuş değilse, gecedir.*" örneğinde olduğu üzere, bir önermenin bir diğeriyle birlikte gerçekleşmediğine hükmedilen **olumsuzlayıcıdır**. Olumlayıcı olan da ya **gerektirmeli** (lüzûmiyye) ya da **rastlantılıdır** (ittifâkıyye). **Gerektirmeliye** gelince, "*Eğer Güneş doğmuşsa, gündüz olması gerekir.*" örneğinde olduğu üzere, bir önermenin bir diğeriyle birlikte olması gerektiğine hükmedilir. **Rastlantılıda** ise "*Eğer insan konuşursa, eşeğin anırması da ona eşlik eder.*" ifadesinde olduğu üzere bir önermenin bir diğerine eşlik ettiğine hükmedilir.

Sözgelimi "*Her ne zaman Güneş doğsa, gündüz olur.*", "*Elbette Güneş doğmadığı sürece gecedir.*" ifadelerinde olduğu gibi, bütün zamanı kuşatıcı bir hüküm içeren önerme **tümeldir** (el-küllîyye); "*Bana geldiğinde sana ikramda bulunabilirim.*", "*Bana gelmediğinde sana ikramda bulunamam.*" örneğindeki gibi, zamanın bir kısmına ilişkin hüküm içeren ise **tikeldir** (el-cüz'îyye).

Kesintili şartlının da bir kısmı **olumlayıcı** olup bunda, "*İnsan ya canlı ya da beyaz değildir.*" örneğindeki gibi, **karşıtlık/zıtlaşma** hükmü verilir. Olumlayıcı kesintili şartlı da ya "gerçek" ya "uzlaşmayı engelleyici" ya da "boşa-çıkarmayı engelleyici" olur. **Gerçek kesintilide** karşıtlık hükmü olumlu veya olumsuz olarak verilir, bazen de -yukarda geçtiği üzere- iki şıklı, bazen de "*Sayı ya fazla ya eksik ya da eşittir.*" örneğinde olduğu gibi çok şıklı olur. **Uzlaşmayı engelleyicide** ise "*Bu şey ya taştır ya ağaçtır.*" örneğindeki gibi karşıtlık hükmü yalnızca olumlu olarak verilir. **Boşa-çıkarmayı engelleyiciye** gelince, bunda

da "*Zeyd ya denizde olur ya da boğulmaz.*" sözünde olduğu üzere karşıtlık hükmü sadece olumsuz olarak verilir.

Tümel kesintilide karşıtlığın bütün zamanlarda, **tikelde** ise bazı zamanlarda var veya yok olduğuna hükmedilir.

4. Hidâye [Çelişik Önergeler]

Özü gereği biri doğru diğeri yanlış olması gerektiği halde olumluluk ve olumsuzluk açısından farklı olan iki önerme çelişiktir. Ne var ki iki **özel önerme** (mahsûsateyn) arasında "çelişiklik" (et-tenâkuz) olabilmesi için yüklem, konu, izâfet, zaman, mekân, şart, güç, fiil, parça ve bütün birliği olmak üzere sekiz şartın bulunması gerekir. Aynı şekilde **iki belirtili önerme** (mahsûrateyn) arasında "çelişiklik"ten söz edilebilmesi için dokuzuncu bir şart daha aranır ki o da nicelik bakımından farklılıktır. Çünkü bazen "*Her insan yazıcıdır.*", "*Hiçbir insan yazıcı değildir.*" örneğindeki gibi, iki tümel de yanlış; bazen de sözgelimi "*Bazı insanlar yazıcıdır.*", "*Bazı insanlar yazıcı değildir.*" gibi iki tikel de doğru olabilir.

Tümel olumlunun çelişigi ancak tikel olumsuz; tümel olumsuzun çelişigi de ancak tikel olumludur.

5. Hidâye [Önermenin Döndürülmesi]

Önermenin döndürülmesi (aksü'l-kazıyye), olumluluk ve olumsuzluk ile doğruluk ve yanlışlık olduğu gibi kaldığı halde konunun yüklem, yüklemnin konu; ilk öncülün ikinci öncül, ikinci öncülün ise ilk öncül yapılmasıdır. Yüklemler önermelerin döndürülmesine gince, bil ki:

1. Bazı zorunlu olumsuz önermelerin döndürülmüşü de kendisi gibidir; çünkü biz "*Zorunlu olarak hiçbir B, C değildir.*" dediğimizde bunun anlamı C ile B'nin bir araya gelmelerinin imkânsız oluşudur, dolayısıyla da "*Hiçbir C de B değildir.*"

2. Vücûdî olumsuz, genel mutlak, özel ve genel imkânlı önermelerin döndürülmesi gerekmez. Çünkü "*Hiçbir insan nefes alıp-vermez.*" önermesi bütün yönlerden doğru, "*Nefes alıp-veren hiçbir şey insan değildir.*" önermesi ise doğru değildir, zira "*Bir kısım nefes alıp-veren zorunlu olarak insandır.*"

3. Tümel olsun tikel olsun olumlu önermenin tümel olarak döndürülmesi gerekmez; çünkü "*Her insan canlıdır.*" önermesi doğru olduğu halde "*Her canlı insandır.*" önermesi doğru değildir; tersine o, nicelik bakımından tikel olarak döndürülür.

4. Yön bakımından zorunlu, vücûdî ve mutlak olan önermeler genel mutlak olarak döndürülür. Çünkü "*Her C, B'dir.*" önermesi bu yönlerden doğru olduğu zaman "C", fiilen "B" olmakla nitelenen belirli bir varlık olarak mevcuttur. Aynı

şekilde bir kısım "B" fiilen "C" olur; bununla birlikte bu durum zorunlu da zorunsuz da olabilir ki bu genel mutlak önermenin özelliğidir .

5. Özel veya genel olsun imkânlı önerme, genel imkânlı olarak döndürülür. Zira "*Her C veya bir kısmı, B'dir.*" önermesi özel yahut genel imkân bakımından doğru olduğunda, "*Bir kısım B, C'dir.*" önermesi de genel imkân açısından doğru olur. Aksi halde "*Zorunlu olarak hiçbir B, C değildir.*" ; "*Zorunlu olarak hiçbir C, B değildir.*"; özel veya genel imkân bakımından "*Bazen her C, B'dir veya bir kısmı B'dir.*" gibi bir durum ortaya çıkar ki bu bir çelişkidir.

6. Tikel olumsuzun döndürülmesi gerekmez, çünkü "*Bir kısım canlı insan değildir.*" önermesi doğrudur; oysa "*Bir kısım insan canlı değildir.*" önermesi doğru değildir.

7. Kesintisiz şartlının olumsuzu tümel ise tümel olarak döndürülür; şayet tikel ise döndürülmez. Olumlusuna gelince, eğer tümel ise tikel olarak döndürülür; şayet tikel ise yine tikel olarak döndürülür.

6. Hidâye [Kıyas Üzerine]

Kıyas, doğruluğu kabul edildiğinde kendi özleri gereği bir başkasını gerektiren sözlerden (akvâl) oluşan bir sözdür (kavl). Kıyas ya "*Her C, B'dir.*" ve "*Her B, A'dır.*" örneğinde olduğu üzere sonucu ve çelişimini olduğu gibi ve fiilen içermeyen **bağlantılı** (iktiranî); ya da "*Eğer Güneş doğmuşsa gündüz olmuştur.*", "*Fakat gündüz olmamıştır.*", "*O halde Güneş doğmamıştır.*" örneğinde olduğu üzere, içerisinde ikisinden birinin zikredildiği **istisnâlıdır** (istisnâî).

Kıyasın iki öncülünde de tekrarlanana **orta terim** (el-haddü'l-evsat) adı verilir. Sonuçta (el-matlûb) hakkında hüküm verilen/konu **küçük terim** (el-haddü'l-asğar), kendisiyle hükmedilen/yüklem ise **büyük terim** (el-haddü'l-ekber) olarak adlandırılır. Küçük terimin yer aldığı önermeye **küçük öncül** (suğrâ), büyük terimin bulunduğu önermeye **büyük öncül** (kübrâ), orta terimin diğer iki terimle birlikte bulunmasıyla ortaya çıkan bütüne ise **şekil** (figür) adı verilir. Küçük ve büyük öncülün toplamı **karîne** diye adlandırılır. Özü gereği "sonuç-veren karîne" ise **kıyastır**.

Bağlantılı kıyasın iki öncülü ya yüklemli olur veya olmaz. Birinci şıkkın dört şekli vardır; çünkü *orta terim* küçük öncülde *yüklem*, büyük öncülde *konu* olursa **birinci şekil**; eğer her ikisinde de *yüklem* olursa **ikinci** şekil; her ikisinde de *konu* olursa **üçüncü** şekil; küçük öncülde *konu*, büyük öncülde *yüklem* olursa **dördüncü** şekil meydana gelir . Zihnin tarafından kıyas olduğu çabuk kavranamadığı, ayrıca sonucun ortaya konulup bilinmesinde zorluk bulunduğu için, dördüncü şekil, çoğu mantıkçı tarafından bir kenara bırakılmıştır. Bu bakımdan muhtasar eserlerde ele alınması da uygun olmaz, dolayısıyla bu risâlede de üç şekil ile sınırlanmıştır.

Birinci şekil: Bunun sonuç vermesi için, küçük öncülün olumlu, büyük öncülün ise tümel olması şarttır. Birinci şeklin sonuç veren dört kalıbı (durûb) vardır:

Birincisi, iki tümel olumludan tümel olumlu sonuç verir:

Her C, B'dir.

Her B, A'dır.

O halde her C, A'dır.

İkincisi, büyük öncül olumsuz olmak üzere iki tümelden, tümel olumsuz sonuç verir:

Her C, B'dir.

Hiçbir B, A değildir

Hiçbir C, A değildir.

Üçüncüsü, küçük öncül tikel olmak üzere iki olumludan, tikel olumlu sonuç verir:

Bir kısım C, B'dir.

Her B, A'dır.

O halde bir kısım C, A'dır.

Dördüncüsü, tikel olumlu küçük öncül ile tümel olumsuz büyük öncülden, tikel olumsuz sonuç verir:

Bir kısım C, B'dir.

Hiçbir B, A değildir

O halde bir kısım C, A değildir.

İkinci şekil: Bu şeklin sonuç vermesi için öncüllerin olumluluk ve olumsuzluk bakımından farklı olmaları, ayrıca iki öncülün yönlerinin karışıklığının yanısıra büyük öncülün de tümel olması şartı vardır. Bu şeklin sonuç veren dört kalıbı vardır:

Birincisi, büyük öncül olumsuz olduğu halde iki tümelden, olumsuz tümel sonuç elde edilir:

Her C, B'dir.

Hiçbir A, B değildir.

O halde hiçbir C, A değildir.

İkincisi, küçük öncül olumsuz olmak üzere iki tümelden tümel olumsuz sonuç verir:

Hiçbir C, B değildir.

Her A, B'dir.

O halde hiçbir C, A değildir.

Üçüncüsü, tikel olumlu küçük öncül ile tümel olumsuz büyük öncülden tikel olumsuz sonuç verir.

Bir kısım C, B'dir.

Hiçbir A, B değildir.

O halde bir kısım C, A değildir.

Dördüncüsü, tikel olumsuz küçük öncül ile tümel olumlu büyük öncülden, tikel olumsuz sonuç verir:

Bir kısım C, B değildir.

Her A, B'dir.

O halde bir kısım C, A değildir.

Üçüncü şekil: Bunun da sonuç vermesi için küçük öncülün olumlu ve öncüllerden birinin de tümel olması şart olup, sonuç veren altı kalıbı bulunmaktadır:

Birincisi, iki tümel olumludan, tikel olumlu sonuç çıkar:

Her C, A'dır.

Her C, B'dir.

O halde bir kısım A, B'dir.

İkincisi, büyük öncül olumsuz olmak üzere iki tümelden, tikel olumsuz sonuç çıkar:

Her C, B'dir.

Hiçbir C, A değildir.

O halde bir kısım B, A değildir.

Üçüncüsü, küçük öncül tikel olmak üzere iki olumludan, tikel olumlu sonuç alınır:

Bir kısım C, B'dir.

Her C, A'dır.

O halde bir kısım B, A'dır.

Dördüncüsü, tikel olumlu küçük öncül ile tümel olumsuz büyük öncülden, tikel olumsuz sonuç çıkar:

Bir kısım C, B'dir.

Hiçbir C, A değildir.

O halde bir kısım B, A değildir.

Beşincisi, büyük öncül tikel olmak üzere iki olumludan, tikel olumlu sonuç elde edilir:

Her C, B'dir.

Bir kısım C, A'dır.

O halde bir kısım B, A'dır.

Altıncısı, tümel olumlu küçük öncül ile tikel olumsuz büyük öncülden, tikel olumsuz sonuç çıkar:

Her C, B'dir.

Bir kısım C, A değildir.

O halde bir kısım B, A değildir.

7. Hidâye [Kıyas şekillerinin bazı özellikleri]

Bil ki **birinci şekil**de küçük öncül zorunlu veya vücûdî yahut genel mutlak olduğu zaman, sonuç, büyük öncüle göre şekillenir:

1. Büyük öncül hem zorunlu hem de özel veya genel imkânlı olduğunda sonuç zorunludur; çünkü orta terimin fiilen gerçekleşmesi halinde sonuç zorunlu olur.

2. Mümkün bir durumun gerçekleşmesi esnasında büyük öncül zorunlu olursa, sonuç da kendiliğinden zorunlu olur; aksi halde zorunlu olmayan bir şeyin zorunluya dönüşmesi gerekir ki bu bir çelişkidir.

3. Vücûdî ve özel imkânlı olan büyük öncülle birlikte bir özel imkânlı sonuç çıkar; zira imkânlı için imkânlı mümkündür.

4. Genel mutlak ve genel imkânlı büyük öncülle birlikte bir özel imkânlı sonuç çıkar; çünkü büyük öncül doğruysa sonuç zorunlu olur, aksi halde sonuç özel imkânlıdır. Oysa ortak ölçü ancak genel imkândır.

5. İkinci şekle gelince, bil ki, bu şekilde öncüllerden biri zorunlu olduğunda sonuç da zorunludur. Çünkü orta terimin zorunluluğu, taraflardan biri için zorunlu olarak gerçekleşirken, diğer taraftan zorunlu olarak kalkmış olur. Şu halde iki taraf arasında zorunlu bir ayrılık vardır.

6. Mutlak, vücûdî ve imkânının birbiriyle karışması halinde ikinci şekilden sonuç çıkmaz; çünkü tek yüklem bu yönler/cihetler bakımından bir şeyde gerçekleşmesi ve ondan kalkması mümkündür. Bu arada bir şeyin kendisinden olumsuzlanması/kaldırılması mümkün değildir. Sözelimi, bu yönler itibarıyla, "Her insan nefes alıp verir", "Kişbir insan nefes alıp-veren değildir.", bununla birlikte bunlar "Hiçbir insan insan değildir." sonucunu vermez.

7. Üçüncü şeklin sonuçlarının yönleri de birinci şekil de olduğu gibidir.

[Bağlantılı Kıyas]

8. Bağlantılı kıyasın ikinci kısmının iki öncülü birden yüklemli olmaz. Bunlar ya iki kesintisizden veya iki kesintiliden, veya bir yüklemli ile bir kesintisizden, veya bir yüklemli ile bir kesintiliden, veya bir kesintisiz ile bir kesintiliden oluşur .

a) Birincisinin örneği:

*Her Güneş doğduğunda gündüz olur.
Her Gündüz olduğunda yeryüzü aydınlanır.
O halde her Güneş doğduğunda yeryüzü aydınlanır.*

b) İkincisinin misâli:

*Her cisim ya felekîdir veya unsurîdir.
Her unsurî ya ağırdır veya hafiftir.
O halde her cisim ya ağırdır ya hafiftir ya da felekîdir.*

c) Üçüncüsünün örneği:

*Eğer bu insan ise canlıdır.
Her canlı, cisimdir.
Bu, insan olduğuna göre, cisimdir.*

d) Dördüncüsünün örneği:

*Her sayı ya çifttir ya tektir.
Her çift sayı iki eşit parçaya bölünür.
O halde her sayı ya iki eşit parçaya bölünür ya da tektir.*

e) Beşincisinin örneği:

*Eğer bu insan ise canlıdır.
Her canlı ya uzun ya da kısa boyludur.
O halde bu insan ise ya uzun ya da kısa boyludur.*

İşte bu söylenenler bağlantılı kıyas konusundadır.

[İstisnalı Kıyas]

9. İstisnalı kıyasa gelince, onda kullanılan önerme ya kesintili ya da kesintisizdir.

a) Eğer kesintisiz olursa, ilk öncülün istisna edilmesi sonuçta ikinci öncülün kendisini, ikinci öncülün çelişğinin istisnâ edilmesi de sonuçta ilk öncülün çelişğini verir. İkinci öncülün kendisinin ve ilk öncülün çelişğinin istisnâsı ise sonuç vermez.

b) Şayet **kesintili** olursa bu durumda o, ya gerçek, ya uzlaşmayı engelleyici ya da boşa-çıkarmayı engelleyicidir. Gerçek kesintili ise ya iki şıklıdır ki iki şıktan birinin kendisinin istisnâ edilmesi, sonuçta ikinci öncülün çelişğini; ikisinden **birinin çelişğinin** istisna edilmesi sonuçta ikinci öncülün kendisini verir. Eğer çok şıklı ise ikisinden birinin kendisinin istisnâsı, sonuçta geriye kalanların çelişğini; ikisinden birinin çelişğinin istisnâsı da sonuçta geriye kalan şıklardan oluşan birleşik kesintiliyi verir.

Eğer öncüller uzlaşmayı engelleyici ise ikisinden birinin kendisinin istisnâsı sonuçta diğerinin çelişğini verir; herhangi birinin çelişğinin istisnâsı bir sonuç vermez.

Şayet öncüller boşa-çıkarmayı engelleyici ise herhangi birinin çelişğinin istisnâsı sonuçta diğerinin kendisini verir; ikisinden birinin kendisinin istisnâsı sonuçta hiçbir şey vermez.

8. Hidâye [Hulff Kıyas]

Hulf, çelişğinin yalanlanmasıyla sonuca açıklık kazandırılan kıyastır. Sözelimi eğer "*Bir kısım insan zencidir.*" önermesi doğru değilse, bunun çelişği olan "*Her insan zencidir.*" önermesi doğru olur. Ayrıca bir doğru öncül olan "*Her zenci siyahtır.*" önermesine göre -her ne kadar bir kısım insan zenci olmasa da- "O halde her insan siyahtır." sonucu çıkar. Halbuki ikinci öncül yanlış olduğu gibi ilk öncül de yanlıştır.

9. Hidâye [Örtülü Kıyas]

Örtülü kıyas (ez-zamîr) ya apaçıklığı ya yalan içermesi ya da söylendiğinde yalan olduğunun açığa çıkacak olması dolayısıyla büyük öncülün hazfedildiği kıyastır; bu sebeple de doğru sonuç almayı sağlayacak olan kıyasın dışında bırakılır.

Birincisinin örneği:

"Bir şeyin bir şey üzerinde etkili oluşu ondan ayrı bir şeydir." Bu ikisinden biri düşünülürken diğeri dikkatten kaçıp ona aykırı düşeceğinden dolayı büyük öncül hazfedilir. Bu durumda "İki öncülden biri düşünülürken öteki dikkatten kaçıyorsa bu öncüller birbirine aykırıdır." sonucu elde edilir.

İkincisinin örneği:

*Filanca geceleyin dolaşıyor.
O halde o hırsızdır.*

Bu kıyasta "*Geceleyin dolaşan herkes hırsızdır.*" şeklindeki büyük öncül örtülmüş/ hazfedilmiştir.

[Beş Sanat]

İspat (el-burhân), kesin sonuç veren kesin öncüllerden oluşan bir kıyastır.

Diyalettik (el-cedel), yaygın olarak bilinen veya kabul edilen ayrıca hasmın da kabul ettiği öncüllerden oluşan kıyastır.

Retorik (el-hatâbe), kendisine güvenilen bir kişiden alınıp kabullenilmiş yahut tahmine dayalı öncüllerden oluşan kıyastır.

Poetik (eş-şi'r), ruhun rahatlamasına veya sıkılmasına yol açan hayalî öncüllerden oluşan kıyastır.

Sofistik (es-sûfistâiyye), aralarındaki söz ya da anlam ilişkisinden hareketle gerçeğe benzeyen veya yaygınlık kazanmış olan sahte yahut kuruntu ürünü yalan/yanlış öncüllerden oluşturulan kıyastır.

10. Hidâye [Kıyasta Yanlışlar]

Kıyasta yanlış, ya onun maddesi durumundaki öncüller yani içerik yönünden ya onun düzenlenmesinden ibaret olan şekil yönünden ya da ikisinin toplamı bakımından ortaya çıkar. İçerik yönünden olan yanlış, öncüllerin ya lâfız veya anlam olarak doğruya benzediği halde yalan olmasından ileri gelir. Şekil yönünden yanlış ise kıyas şekillerinin hiçbirine uygun bir düzenlemenin (te'lif) olmayışıdır ki bu, iki öncül arasında hiçbir ortak yön bulunmaması demektir. Sözelimi orta terim müsterek lâfız yapılmış veya kıyas şekillerinden biri düzenlenmiş olan, fakat sonuç vermesi için gereken şart bulunmayan veya eşanlamli iki isim kullanarak küçük terimden büyük terime, büyük terimden küçük terime geçilmesi gibi. İşte bu ispatlanması gerekeni delilmiş gibi göstermedir (el-müsâdere ale'l-matlûb).

Burada özet olarak anlattığımız şeyler hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak ve mantık alanında derinleşmek isteyen, *Zübdetü'l-esrâr* adlı kitabımıza başvursun.

Allah iyilerin dostudur.

Mantık Kuralları Risâlesi sona erdi.